

Dadžbine i njihov utjecaj na socioekonomski položaj stanovništva hrvatskih zemalja u novome vijeku

Silvana Šalov, univ. spec. iur., dipl. oec.
Ministarstvo financija
silvana.salov@mfin.hr

dr. sc. Predrag Bejaković
neovisni istraživač
predrag.bejakovic@gmail.com

Uvod

Za oporezivanje su se tijekom povijesti koristili različiti nazivi s gotovo istovjetnim ciljem, pribavljanja dostatno novčanih i naturalnih vrijednosti za podmirenje raznolikih vladarevih potreba i funkcioniranje upravnog aparata. Tako se uz porez, kao sintetički, opći pojam pojavljuju i drugi nazivi, kao što su: daća, dadžbina, tribut, harač, džizja, namet, danak, tlaka, rabota, glavarina, dimnica, maltarina, ušur i dr. Daće ili dažbine su skupni naziv za sva davanja koja su stanovnici nekog upravnog područja dužni davati ili plaćati nositelju porezne vlasti. U urbarskim propisima, daće su podavanja (lat. *praestationes urbariales*) koja je kmet, odnosno podložnik obvezan plaćati svojem feudalnom gospodaru za uživanje zemlje. U različitim zemljama i u različitim fazama razvoja feudalnog društva daće su bile vrlo različite, a često su ovisile i o samovolji feudalnih gospodara. Podavanja su se uglavnom dijelila na osobna i stvarna. Visina daća ovisila je o veličini selišta (sela, sesije). Osobna podavanja sastojala su se uglavnom u davanju radne snage za obavljanje poslova na gospodarovu imanju. Takva su se podavanja nazivala rabota, tlaka ili gospodčina. Određivala su se ili po glavama ili po selištima. U ime stvarnih podavanja davao se dio od svakoga žitnog ili vinskog prinosa (naturalna renta), a plaćalo se i u novcu (novčana renta, careva perpera). Stvarna daća varirala je od jedne devetine ili desetine do četvrtine, trećine ili čak polovine prinosa. S obzirom na predmet, razlikuju se arenda (zemljarina, zemljiščina), kućarina (dimnica), čabar (gornica, vinogradarina), pašarina, žirovina (brebno, od tova životinja) te daće od različitih vrsta gospodarske djelatnosti: mlinarina, krčmarina, kotlarina i dr. S vremenom se značenje pojma daće sve više suzivalo, tako da potkraj XIX. stoljeća označuju samo gradske i općinske neizravne poreze.

Tribut je danak koji su pokoreni narodi plaćali osvajaču. Potječe još iz staroga Rima gdje je predstavljao izvanredni namet što su ga članovi *tribusa* (po tome i ime), nesposobni za vojnu službu, plaćali za uzdržavanje vojske. Harač (tur. *haraç*; arap. *harāğ* = danak, porez), u doslovnome značenju, zemljarina, ono što se dobije obrađivanjem zemlje ili radom robova. Harač je u Arapa prvotno tribut, a potom državni porez na zemlju. S vremenom je i u Osmanskom Carstvu postao pojam za porez od korisnika zemlje, napose kada su je osvojili muslimani koji su na njoj ostavljali zatečeno lokalno stanovništvo. Pritom je džizja u biti glavarina, porez što ga nemuslimani daju za zaštitu osobnosti, a harač zapravo porez na zemlju koji daju i muslimani i nemusliman. Prelaskom na islam prestaje potreba plaćanja džizje, pa je ovaj vid davanja korišten kao jaki instrument islamizacije pokorenog stanovništva (Vukšić, 2016). Harač se danas i u prenesenom smislu koristi za svako nerazmjerno ili neuobičajeno veliko porezno opterećenje na plaću, imovinu ili kapitalu.

Ušur prvenstveno znači desetinu, deseti dio, a kao pojam predstavlja opći naziv za sve naturalne, feudalne poreze na proizvode poljoprivrede, vrtlarstva, vinogradarstva, pčelarstva i rudarstva. Maltarina (prema njem. *Maut*: plaćanje, dažbina), je pristojba što su ju feudalni gospodari, gradovi i samostani ubirali za robu i vozila u prolazu prilikom stupanja na njihovo zemljište. Ta je pristojba pod različitim imenima bila poznata u Europi već od ranoga srednjega vijeka. Plaćanje maltarine na mnogim je mjestima zabilježeno i u hrvatskim zemljama, a u okviru maltarine spominju se mostarine i skelarine.

Za prikaz opterećenja stanovništva raznim daćama te utjecaj tih davanja na gospodarska kretanja i na socioekonomski položaj stanovništva uzeti su primjeri gradskih središta ili područja u različitim dijelovima današnje hrvatske države te se u ovim okvirima pokušalo definirati tko što plaća, što se oporezuje i za koju namjenu se porez ubire. Prikazuju se pojedine značajnije vrste i načini oporezivanja, a ponegdje i načini podmirenja državnih obveza – daća u nekoliko zasebnih i međusobno, promatrano s političko-ekonomskog aspekta, kao što su Dubrovnik i Dubrovačka Republika, Vojna krajina, Dalmacija, Slavonski Brod i Senj.

Prikupljanje harača i drugih nameta te plaćanje dažbina u Dubrovačkoj Republici

Dubrovački procvat dogodio se u doba prodora Osmanlija. Dubrovačka Republika je od kralja Žigmunda dobila posebne povlastice na početku XV. stoljeća. Zahvaljujući Bazelskom koncilu stekla je 1433. pravo isključive trgovine (*Privilegium navigationis ad partes Orientis*) s državama koje su bile pod islamskom vlašću. Time je postala jako važan i utjecajan posrednik u trgovačkim putevima između Istoka i Zapada. Dubrovčani su prvi primjenjivali sustav karantena i usvojili pomorske zakone koji datiraju čak tri stoljeća prije danas priznatih Lloydovih zakona. U tadašnje vrijeme, Dubrovčani su uživali zdravstvenu skrb na visokoj razini kvalitete, imali razrađen sustav vodoopskrbe, ljekarnu, starački dom pa čak i kanalizaciju. Za povlastice koje su uživali Dubrovčani su od 1458. plaćati Carigradu godišnju naknadu (tribut), koji se od 1478. iznosila na 12 500 zlatnih dukata. Spomenula tributarna obveza nikada nije bila određena posebnim ugovorom, ali je postala obvezatnom poslije sloma ugarsko-hrvatske države iz 1526. godine. Osmanlije su 1482. godine zahvaljujući osvajanju Novoga, u potpunosti zaokružili dubrovački teritorij pa je u razdoblju nekoliko sljedećih stoljeća stupanj dubrovačke samostalnosti u značajnoj mjeri ovisio o islamskom vladaru u Carigradu, iako vazalni odnosa prema Osmanlijama nije nikada bio jasno definiran.

Novac za tribut, odnosno harač – kako se nazivao među Dubrovčanima, prikupljao se u dubrovačkoj državnoj riznici, u tzv. blagajni harača, o kojoj su brinuli državni rizničari. Harač je najvjerojatnije u cijelosti namirivala dubrovačka Carinarnica. Harač je u XVII. stoljeću vrijedio oko 42 kilograma zlata, dok je u XVIII. stoljeću plaćenih 12 500 zlatnika odgovaralo blagu od 12 500 krava. Utržak Carinarnice sastojao se od carine na svu robu koju su donosili Dubrovčani, od tranzitne carine (carine na robu koja je prolazila kroz Dubrovnik na pravcu istok – zapad i obrnuto te na robu koja je preko Dubrovnika kolala među zapadnim zemljama). Nadalje, tu se plaćalo od 20 posto na prihode od novčanih uloga Dubrovčana u talijanskim zalagaonicama, odnosno bankama (tal. *monti*). Vrijednost dubrovačkih uloga u tim bankama u Rimu, Napulju, Veneciji i Genovi iznosila je oko 680 000 dukata u prvoj polovici XVII. stoljeća. Godišnja zarada od oko 6 posto iznosila je oko 40/41 tisuću dukata, pri čemu je na carinu otpadao najveći dio (Vinaver, 1956, str. 426).

Kada se dogodilo da Carinarnica nije mogla podnijeti cjelokupni iznos harača, novac se uzimao iz drugih izvora, o čemu je odlučivao Senat. Najčešće su to bili Živežni ured i Kovnica novca. I drugi izvori pridonosili su namiri harača, i to pogotovo prihod od prodaje soli na Neretvi (XVII. stoljeće) i na Pločama. Sredinom XVIII. stoljeća prihod s Ploča vrijedio je oko 6 posto harača. Pridonosili su i državni prihodi od pomorstva i konzulata na Levantu, te nameti poput poreza na imovinu, pristojbe na prodaju vlasničkih udjela u brodovima (uvedeno 1799.), gabele na vino, zarade od promjene valuta i carine na uvoz strane valute (Miović, 2003, str. 171). Razrezivanje izvanrednih poreznih opterećenja ukazivalo je pak na ozbiljne nestašice u blagajni i najavljivalo krizna razdoblja.

Senat je za harač znao odrediti i niz najrazličitijih novčanih kazni. Tako je, primjerice, Senat odredio plaćanje 100 dukata kazne koju je morao dati krijumčar duhana, kaznu za pomorske kapetane od 200 perpera ako su zanemarivali svoje dužnosti, dok su plemići ako su u službu pozvali Konavljane koji su branili granicu od razbojnika plaćali 100 perpera kazne. Brodari koji su gradili svoje brodove izvan Gruža morali bi platiti 200 dukata kazne od čega je 150 bilo namijenjeno za harač, a 100 dukata kazne imao je platiti i poklisar kod Generalnog mletačkog providura, ako se na dužnost nije uputio na vrijeme.

Senatori Dubrovačke Republike birali su poklisare harača iz redova punoljetnih vlastelina, a službu poklisara najčešće su obavljala dvojica plemića, od kojih je stariji, morao biti iskusan u poslanstvu s haračem. Plaća poklisara harača namirivala se iz više dijelova kojima nije bilo lako ući u trag. Iako se vremenom mijenjala, plaću su najčešće činile: provizija od 200 dubrovačkih dukata te dubrovačke i osmanske dnevnice, pravo na prodaju dva do tri milijara soli na Pločama nakon povratka s poslanstva (400 do 600 dukata), prihodi od konzularnih poslova u Istanbulu, 3/7 zarade od prodaje „dragomanskih berata“, a bile su to i nagrade te pravo na naknada za troškove u iznosu od 300 do 1000 dukata. Dragomanski beratari bili su osmanski podanici koje su zapošljavali europski konzuli kao svoje prevoditelje za turski jezik, a Dubrovnik ih je imao šest. Od Porte (osmanskog vladara) dobivali su berat, povelju kojom su stjecali prava na privilegije zajamčene državi za koju rade. Nerijetko je berat poslužio i u trgovačke svrhe u kojem slučaju se cijenio od 400 do 700 dukata, ovisno o trgovčevoj umješnosti.

Dubrovčani nisu Osmanlijama plaćali samo harač. Kako su bili vješti u diplomaciji, pod svaku su cijenu htjeli izbjeći ratni sukob i sklopiti pakt o miru, odnosno o suradnji, kako bi i dalje trgovali sa svima i zadržali svoju neutralnu poziciju. Tako su 1684. sklopili ugovor s carem Leopoldom I. Habsburškim, kojim je car uzeo Republiku pod svoju zaštitu. Za to su se Dubrovčani obvezali plaćati tribut od 500 zlatnika caru. Kome su još Dubrovčani plaćali namete držali su pod velom tajne. Tako Austrijanci nisu znali da Dubrovčani i dalje plaćaju harač Osmanlijama, a Osmanlije nisu znali da su počeli plaćati tribut Austrijancima, kao što nisu znali ni za *Austrijsko-dubrovački sporazum*. Ništa

od toga nisu znali ni Mlečani, koji se nisu sviđali Dubrovčanima jer su htjeli proširiti svoje posjede u Dalmaciji. Svojom diplomatskom umješnošću Dubrovčani su od samog početka XVIII. stoljeća umjesto godišnjeg harača (najčešće u zlatnicima) plaćali trogodišnji harač u srebrnjacima, što je bio njihov veliki uspjeh obilježen slavljem i velikom procesijom na dan sv. Lovre (10. kolovoza). To je razdoblje davanja trogodišnjeg harača trajalo oko stotinu godina.

Da bi zadržali smanjeni harač, posebnom su pozornošću Dubrovčani nastojali dokazati svoje siromaštvo, grčevito skrivajući svoje bogatstvo. Iskazivanje siromaštva bilo je propisano i zakonom, pa su odredili da članovi pratnje ne mogu kupiti ni držati konja vrjednijeg od 100 dukata, jer bi inače bili kažnjeni s 500 dukata kazne. Pazili su da se ne ističu ni na koji način kako Turci od njih i njihovih trgovaca ne bi počeli musti novac. (Popović, 1973, str. 208). Kako Dubrovčani nisu ugovorili razdoblje za koje važi plaćanje trogodišnjeg harača Osmanlijama, strepili su od svake nove sultanove vlasti. Preventivno su, kako sultan ne bi promišljao o povećanju harača, na Portu su (sultanu) donosili mito, što im je odobravao Senat.

U prvoj polovici XVII. stoljeća Dubrovnik proživljava teške političke krize, dubrovačko je brodarstvo slabilo pa je donosilo samo trećinu prihoda iz prethodnoga stoljeća. U vrijeme poboljšanja gospodarskih prilika koje je uslijedilo zbog dubrovačke neutralnosti u Kandijskom ratu (1645. – 1669.) također je došlo do povlačenja kapitala iz talijanskih banaka. Oko 1640. godine mnogobrojne dubrovačke zaklade i građani držali su u stranim bankama 680 tisuća. Republika je na gospodarske krize i smanjivanje utjecaja odgovarala s više defenzivnih zakonskih odredbi i monetarnih mjera. Tako su povećani porezi na novčane rente koji su uvedeni u XVI. stoljeću. Povećane su carine, raznovrsne pristojbe i cijene luksuzne robe, a usvojeni su i raznovrsni zakoni protiv pretjerane raskoši i luksuza. Ujedno, država je odredila najveći iznos cijena najvažnijih živežnih namirnica i smanjila sve javne investicije. Novac od pologa u stranim bankama koristio se najčešće za proširenje flote ili za kupnju luksuznih proizvoda.

Gospodarski oporavak Republike bio je 1667. naglo prekinut razornim potresom u kojem je poginula oko 1200 građana. Potres je duboko uzdrmao dubrovačko gospodarsko i kulturno naslijeđe te označio prekretnicu u dubrovačkoj povijesti. Ipak, u sljedećem stoljeću Dubrovačka Republika doživjela je gospodarski procvat i ubrajala se u među najrazvijenije europske zemlje. Međutim, treba naglasiti kako je vezanost Dubrovčana za pomorstvo kao dominantnu gospodarsku djelatnost u vrijeme čestih ratnih previranja nepovoljno djelovala na razvoj Republike, tako je u vrijeme prosperiteta pomorstvo bilo najzaslužnije za gospodarski uzlet. Nije samo slabljenje osmanske trgovine pogađalo tadašnji Dubrovnik. Jačanje grada Splita, koji je u drugoj polovici XVII. stoljeća bio pod mletačkom vlašću, u pomorskom i trgovačkom smislu zadavalo je nove brige Dubrovniku. Dubrovačke brige bile su to veće što se Dubrovnik nije uspijevaio riješiti straha od Venecije, pa je stupao u tajne pregovore s Bečom (za koje nije znala ni Porta s kojom je nastojao i dalje održavati poslovično dobre odnose).

Godine 1684. Dubrovnik je obnovio savez s Habsburškom Monarhijom. Tom su se prilikom habsburškome caru obvezali plaćati godišnji tribut od 500 dukata. Naklonost Dubrovčana Habsburgovcima rasla je onako kako je rasla i austrijska moć. S padom Budima, Dubrovnik nastavlja potajno plaćati godišnji tribut Beču, što su naknadno shvatili i Mlečani te su svoju netrpeljivost prema Dubrovniku iskazivali u ratnim sukobima kojima je bio cilj odvojiti Dubrovnik od svojega zaleđa i tako ga dodatno osiromašiti. Međutim, jačanjem Austrije, ali i Francuske Venecija je bila svjesna da neće uspjeti zagospodariti Dubrovnikom. Ali, uspijevala je kada god bi došlo do sukoba iskamčiti da joj Dubrovnik plati danak. Tako je 1754. dogovoreno kako će Dubrovnik Veneciji svake tri godine plaćati danak, a zauzvrat Mlečani neće iskorištavati prirodna bogatstva dubrovačkoga područja.

Dubrovnik nije imao razvijenu manufakturnu proizvodnju. Građanski moćni rodovi ulagali su u

pomorstvo i trgovinu, dok je konzervativni dio vlastele živio najviše od zemljišnih renti i radu u državnim službama, pa je pokušavao što više vezati seljačko stanovništvo za zemlju. Sa staleškim neravnotežama rasla je radna renta, koja je 1715. iznosila 75 dana, a početkom XIX. stoljeća povećana je na čak gotovo tri mjeseca, što je prouzročilo snažan otpor seljaka. Također su se bunili protiv nameta obvezne kupovine soli, koji je uveden 1799., ali je pobuna bila neuspješna, a vođe smaknute.

Nestankom sredstava i slabljenjem Osmanskog Carstva i pojavom Napoleona, Dubrovačka Republika više nije mogla biti sigurna. Uslijed teških ratnih previranja početkom XIX. stoljeća kada Francuzi osvajaju Dubrovačku Republiku 1806. godine i tjeraju Turke, Dubrovniku su uvedene goleme francuske kontribucije i nameti kako bi izdržavale mnogobrojne trupe. Ti su nameti potpuno ekonomski i materijalno iscrpile Republiku čija je trgovina zatrta, a brodovlje uništeno, što je uzrokovalo njen slom 1808. godine. Marmont ju je 1808. ukinuo bez znanja Napoleona, koji je kasnije ipak o tome bio obavješten. Dubrovčani su uistinu bili vrhunski trgovci i diplomate koje su odlično znali iskoristiti potrebu istoka za finalnim proizvodima zapada, te potrebe zapada za sirovinama s istoka kao i visokovrijednim informacijama. Dubrovčani su snalažljivošću i znanjem prosperirali pet stoljeća, a učinkovitim sustavom javnih financija uspjeli stvoriti malu zajednicu vrijednu divljenja.

Oporezivanje slabog dalmatinskog gospodarstva i seljaštva

Dalmacija je od XVI. stoljeća do kraja XVIII. stoljeća bila pod vlašću Mlečana, dok su u razdoblju početkom XIX. stoljeća njome vladale francuske, odnosno potkraj tog stoljeća austrijske vlasti. Sve do XIX. stoljeća teško je govoriti o njezinom snažnijem gospodarstvu, a ono malo čega je bilo, teškom mukom je opstajalo. Dalmacija je bila zapuštena, socioekonomski propala i napuštena zemlja. Mlečani u XVI. stoljeću u obalnom pojasu Dalmacije i na otocima nisu imali dovoljno sposobnih muškaraca za vojne potrebe, pa su mamili kršćanske podanike Osmanskog Carstva da se nasele na mletačkom teritoriju te stupe u vojnu službu. Tako se u XVII. stoljeću mnogo kršćana, zvanih Morlacima, preselilo u mletačku Dalmaciju uz obvezu ratovanja za račun Mlečana, pogotovo u pograničnom području s Osmanlijama. Zato im je mletačka vlast opraštala razne daće. S vremenom su postali nositelji vojne i civilne vlasti u svojim područjima.

Kako bi unaprijedila nerazvijeno dalmatinsko gospodarstvo, Mletačka Republika je za razvojni model mogla koristiti dobra iskustava Habsburške Monarhije u primorju te primjer funkcioniranja Vojne krajine u Hrvatskoj. Međutim, u tome je imala znatne poteškoće te nije uspijevala promijeniti karakter, posebno dalmatinskog zaleđa, kao gospodarski najzaostalijeg područja. Ozbiljna smetnja normalnom gospodarskom razvoju bili su prijepori oko sezonske ispaše na bosanskoj strani granice.

Sama mletačka uprava dodatno je uzrokovala probleme uvođenjem sustava plaćanja desetine, koji se u raznim oblicima pojavljuje od 1690., odlukom providura Molina, a generalni providur Mocenigo 1716. definirao je plaćanje desetine u naturi. Takva je odluka, što je bilo razumljivo očekivati, naišla na snažan otpor seoskog stanovništva, a pokazala se kao krajnje negativan čimbenik razvoju agrarne proizvodnje. Isto takvom pokazalo se i, krajem XVII. stoljeća, uvođenje travarine, koja je predstavljala novčani porez na stoku. Radi općeg neraspoloženja i nezadovoljstva tim porezom, vlada je 1748. ukinula i desetinu i travarinu, predloživši da žitelji dobiju državnu zemlju putem ugovora, ali se taj potez pokazao prilično neuspješnim. Za vrijeme ratova ili sličnih izvanrednih okolnosti mletačka vlast uputila bi u Dalmaciju posebne službenike, tzv. sindike, koji bi upravljali obnovom pokrajine ili bi obavljali nadzor nad radom lokalnih vlasti. Kada su sindici izradili izvješće o stanju u Dalmaciji ukazali su na nepravdu fiskalnog sustava nad poljima i seljacima, preveliku količinu osobnih

nameta uvođenih za jednokratnu namjenu. Također su istaknuli zastarjelost katastra i problem instituta obvezne radne tlake, odnosno javnih radova na koje su seljaci bili obvezani pri izgradnji i održavanju cesta, nasipa, šuma i sl. (Cozzi, Knapton, & Scatabello, 2007, str. 652.)

Lošoj gospodarskoj situaciji u zaleđu Dalmacije značajno je pridonio i maršal Marmont vojni zapovjednik za Dalmaciju, koji je tijekom francuske uprave u projektu izgradnje cestovne infrastrukture iskoristio stanovništvo za obveznu javnu tlaku. Ujedno je uvođenjem travarine, čime je financijski značajno pogođeno stočarstvo – koje je predstavljalo temelj egzistencije za brojen morlačke obitelji, dodatno osiromašio dalmatinsko područje. Premda je moguće stvoriti sliku o primjetnim naporima kojima je mletačka uprava nastojala poboljšati opće gospodarsko-socijalno stanje u Dalmaciji uvođenjem svojevrsnog održivog sustava u gospodarenju posjedima, ono još krajem XVIII. stoljeća nije postignuto. Ipak se, u određenoj mjeri, mogu identificirati poboljšanja cestovne infrastrukture te bitna pomorsko-trgovačka kretanja, koja bi ubuduće imala potaknuti značajniji gospodarski pomak. Međutim, bez obzira na stanovite pomake, Dalmacija je i u XIX. stoljeću bila siromašna, zaboravljena zemlja, politički i zemljopisno odvojena od ostatka Hrvatske.

Prema izvornom dokumentu s kraja XIX. stoljeća iz zemljišne knjige općine Trogir vidljivo je kako su poljodjelci od obrađivanja zemlje koja im je dana na korištenje, odnosno, u težaštinu, nadležnim crkvenim vlastima u Marini morali plaćati četvrtinu dohotka, dok su od ubranih plodova – ploda maslina, koje se drvo upisivalo u zemljišne knjige kao vrijedna imovina, morali vlasniku državnog imanja prinositi jednu trećinu plodova.

Oporezivanje i porezna oslobođenja u Vojnoj krajini

Vojna krajina je osnovana carevim naređenjem 1578. nakon devastacije velikog dijela hrvatskih zemalja u naletu vojske otomanskih napadača. Vojna krajina je na početku bila pod nominalnim nadzorom Hrvatske, ali od polovice XVII. stoljeća bila neposredno pod vlašću iz Beča. Zbog stalnih ratnih aktivnosti i nemirna života seljaci starosjedioci počeli su se iseljavati s područja Vojne krajine, a kako bi ih nadomjestili Habsburgovci su naseljavali Srbe i Vlahe, čija su prava bila određena carskim *Statutom* iz 1630. godine. Prema tom dokumentu i naknadno donesenim zakonima jedina obveza tamošnjeg stanovništva bila je služenje vojske, dok su bila zajamčena sva njihova politička, kulturna i vjerska prava. Za obavljanje vojne službe stanovnici su ujedno dobili zemlju na obrađivanje time da na nju te plodove i prihode s nje nisu morali plaćati porez, pri čemu je upravitelj-vladar još uvijek vlasnik cjelokupne zemlje. Obveze seljaka krajišnika bile su mnogo manje nego seljaka banske Hrvatske i Slavonije. Tamo se seljaku davalo na obradu selište s kojeg je dio uroda bio obvezan davati vlastelinu kao naturalnu rentu, a bio je dužan davati i tlaku na vlastelinovu imanju, pri čemu nije imao pravo na pripadni dio uroda već je to ostajalo vlastelinu koji je trgovao viškovima. Seljaci krajišnici bili su za uzvrat dužni osigurati vojni potencijal za obranu zemlje od napadača, u prvom redu Turaka, a za vojnu službu bili su i plaćani iz kraljevske blagajne.

Tako je ustvari Vojna krajina bila jedino područje hrvatskih zemalja koje je bilo perspektivno i u koju je austrijska vlast ulagala značajnija financijska sredstva i napore. S hrvatskog nacionalnog stanovišta krajiški sustav je vjerojatno bio nepovoljan, ali je ipak bio koristan s obzirom na dva važna čimbenika. Prvo, krajiška je stroga disciplina primorala tamošnje stanovništvo da uči i navikne se raditi, a drugo, u Vojnoj krajini podrijetlo nije bilo važno nego su darovitost i sposobnost pojedinca određivali njegov društveni napredak. Nadalje, tu su po prvi put u hrvatskim zemljama ograničena ranija uobičajena davanja u tjelesnom radu te usvojen novi porezni sustav koji je sadržavao zemljišni porez, porez na

dohodak, porez na mlinarsku naknadu, obrtnički i trgovački porez te porez na služinčad. Tako je područje Vojne krajine približno do sredine XIX. stoljeća bilo jedini dio hrvatske zemlje, koji uživa organizaciju i dostignuća zapadne Europe.

Kako bi se riješile mnogobrojne teškoće i trzavice koje je uzrokovalo kmetstvo, ono je ukinuto požunskim *Zakonom iz 1840. godine*. Sâm je *Zakon* napravljen prema rješenjima iz zakona država udruženih u njemački savez. Bilo je predviđeno otkupljivanje kmetova time da se vrijednost godišnjih naknada u novcu i u radu preračuna u glavnice, i to za razdoblje od 16 do najviše 25 godina. Prema tom modelu, oslobođeni kmet je otplaćivao utvrđeni iznos u godišnjim iznosima od 0,75 do 1,74 posto glavnice. Na taj je način za otplatu glavnice i kamata trebalo mu je od 30 do približno 40 godina. Primjena ovog sustava pretpostavljalo je postojanje financijskih mogućnosti za pokriće glavnice koje je u tadašnjem nerazvijenom društvu mogla osigurati jedino država, odnosno specijalizirane kreditno-novčarske ustanove koje u Hrvatskoj u to doba nisu postojale. Stoga, ne iznenađuje kako nijedan kmet nije imao stvarnu mogućnost da se otkupiti.

Na graničnom području Slavonske vojne krajine i civilnog dijela teritorija pod vlašću hrvatsko-slavonskog sabora i bana javila se posebna vrsta seljaka i vojnika. Sa željom da u napuštena sela svojih tamošnjih posjeda privuku nove stanovnike, feudanci su odobravali značajne slobodnjačke povlastice u zamjenu za sudjelovanje u vojnoj službi. To nisu bili slobodni seljaci, nego su poput kmetova bili podložni lokalnoj vlasteli. Vojne su vlasti, ipak, razrezivale posebnu Krajišku proventnu zakladu (lat. *proventus*: prihod) za pokriće rashoda Vojne krajine. Nezadovoljni krajišnici žalili su se na nepoštivanje starih krajiških povlastica i zlostavljanja koja su često radili časnici. U cilju ublažavanja svog teškog položaja tražili su pravednije tržišne odnose, pravo na neograničeno iskorištavanje šumskog blaga i dopuštenje za slobodnije raspolaganje nekretninama. Za bolje poslovanje u poljodjelstvu, uvedeni su zajmovi za kupnju sjemena, opreme i stoke. Kako bi se olakšao teret i težak život krajišnika, nastojale su se smanjiti radne obveze jer su ratna zbivanja negativno utjecala na njihove aktivnosti u poljodjelstvu, a to je opet povratno nepovoljno utjecalo na kakvoću života i rada krajišnika.

Zanimljivo je da su na području Vojne krajine zagrebački biskupi imali svoje posjede kojima su upravljali predijalci, koji su biskupima plaćali poreze i zbog toga bili oslobođeni plaćanja drugih javnih poreza. Biskupi su se, stoga, zalagali za stav da njihovi predijalci moraju ostati oslobođeni plaćanja novih javnih poreza civilnim vlastima. Prema zahtjevu carice Marije Terezije 1750. donesena je diploma o regulaciji Banske krajine koju je Hrvatski sabor objavio mjesec dana kasnije. Glavna posljedica ove regulacije bilo je proširenje kruga poreznih obveznika na dotada neoporezivano stanovništvo na crkvenim posjedima u Banskoj krajini, dok je sljedeća posljedica bilo uključivanje biskupovih posjeda u Pokuplju u sastav Vojne krajine. Time je biskup izgubio jurisdikciju i vlast nad svim posjedima topuske opatije južno od Kupe, a na prikupljanje poreza više nije mogao utjecati, pa tako i od njega imati koristi.

Početak XIX. stoljeća, kada je bilo očito da Osmansko Carstvo više nije prijetnja Beču, i općenito Zapadu, Vojna je krajina izgubila smisao svoga postojanja. U vrijeme kada je Vojna krajina prestala služiti svojoj obrambenoj svrsi naspram slabog Osmanskog Carstva, kao otvorena vojarna, postala je ponor koji je vojna vlast upravljana iz Beča morala uzdržavati i u koji se slijevala gomila novca iz gotovo uvijek prazne carske blagajne. U tom je razdoblju Kraljevina Hrvatska i Slavonija tražila pripojenje Vojne krajine svojim zemljama. Uz pomoć Kraljevine Ugarske odluka o ukidanju Vojne krajine provedena je 1881. godine, kada je ona pripojena Hrvatskoj.

U Hrvatskoj i Slavoniji su pri popisu stanovništva 1869. uglavnom bile izvršene geometarske izmjere te je počelo uređenje katastarske službe. Prema podacima o korištenju zemljišta očito je da prevladavaju

četiri osnovne namjene zemljišta (njive, šume, livade i vinogradi). Na temelju navedene namjene zemljišta razrezivane su obveze plaćanja poreza.

Porezne osobitosti Slavenskog Broda i socioekonomski položaj Brođana

U Slavenskome Brodu, koji je u vrijeme Vojne krajine (1691. – 1881.) bio gradsko središte i trgovište, uz sitni obrtnik bila je razvijena i ratarska proizvodnja. Desetina se ubirala od pšenice, košnica, sijena, lana, konoplje, bijelog i crvenog luka, kupusa, repe, leće s grahom, boba, voća i ribe iz Save i Mrsunje. Pristojba se plaćala i na svinje, a ubirao se porez od četiri vodenice na Savi kao i prihod od skele s carinom na Savi. Povoljan prometni položaj Slavenskog Broda utjecao je na razvoj trgovine pa je Brod postao značajno trgovinsko središte. Za održavanje puta uz Savu (tzv. kopitnica) kojim su ljudi ili konji vukli lađe, Brod je naplaćivao maltarinu i uzimao naknadu za korištenje pristaništa za odmaranje konja. Za brodovlje koje je plovilo Savom, Brod je ubirao i pristanišnu taksu koju su zvali isprva zvali bregovina, a naplaćivali su i ležarine za robu koja je čekala prekrcaj. Godine 1844. zaplovio je Savom prvi hrvatski parobrod na relaciji Brod – Sisak. Za plovidbu Savom dodjeljivala se koncesija, a prva je izdana Prvom dunavskom parobrodarskom društvu u Beču.

Obrtnici u gradovima svoju su vojnu službu morali obavljati besplatno. Vojni komuniteti – gradovi oslobođeni vojne službe, za povlasticu tog oslobođenja morali su plaćati godišnju kontribuciju (Kljaić, 2000). Kako svi vojni komuniteti s vremenom nisu mogli osigurati sredstva za pokrivanje svih svojih obveza pri Krajiškoj zakladi i za održavanje magistratske uprave, car Josip II. ih ukinuo je i pripojio pukovnijama. Tako je i Vojni komunitet Brod ukinut te je pripojen Brodskoj pukovniji. To je značilo značajno povećanje poreza za sve, pogotovo za obrtnike i trgovce.

Kako je život žitelja Broda u Brodskoj pukovniji bio gotovo nepodnošljiv, žitelji su žalili za Vojnim komunitetom i tražili priliku da ga opet vrate. Molbom caru Franji II. 1820. godine, Brod ponovno dobiva status Carskog kraljevskog vojnog komuniteta, ali je morao ispuniti sljedeće uvjete: brod mora pukovniji plaćati godišnji paušal od 6 000 forinti te osim poreza propisanog u Krajini za održavanje magistrata (uprave) morao je oporezivati kuće s 2 000 forinti (Brlić, 1885).

Zanimljivo je da se plaćanje poreza vezivalo i uz aktivno biračko pravo, dakle, pravo žitelja da budu birani u općinsko vijeće. Morali su upravljati vlastitom imovinom i tri godine za redom plaćati neposredan porez. Odabrani vijećnici, raspoređeni u tri porezna razreda – prema visini plaćenog poreza morali su prihvatiti dužnost vijećnika – koju su obavljali bez naknade, inače su bili u obvezi platiti globu.

Tek 1870-tih godina nakon izgradnje željeznice i mosta za Bosnu, Slavonski Brod se počinje snažnije razvijati. Upravno osamostaljenje grada i bolja prometna povezanost grada omogućili su i snažniju ekonomsku moć građana, u prvom redu obrtnika i trgovaca.

Porezne osobitosti gospodarstva i žitelja na području Senja

Preko područja grada Senja u novoj jadranskoj orijentaciji bečkog dvora sredinom XVIII. stoljeća, mogao se stimulirati izvozni trgovinski promet kao značajna odrednica austrijskog gospodarstva. Zbog toga godine je 1749. bilo stvoreno jedinstveno komercijalno-upravno područje s nazivom Austrijsko primorje. Za još uspješniji razvoj trgovine nadležne vlasti zagovarale su povećanje trgovačkog staleža grada te osnivanje vlastite mornarice.

U *Interims-Instruction* su navedene točne upute za buduće funkcioniranje novoga upravno-pravnog sustava Senja. U prvom paragrafu *Interims-Instructiona* spominjane su velike prednosti koje je uživao 'kraljevski ugarski slobodni grad Senj'. Pritom je istaknut velik značaj njegove trgovine zahvaljujući luci i 'pomorskom znanju' njegovih stanovnika. Grad je pokazao veliku želju da bude stavljen isključivo pod trgovačku jurisdikciju te je 1752. odlučeno da Senj ubuduće spada pod nadležnost Tršćanske trgovačke intendance, jednako Trst i Rijeka.

U šestom paragrafu razmatra se pitanje odgovarajućih financijskih sredstva te mjera za privrednu stimulaciju ili 'unapređenje općeg stanja' u Senju, kao i za podmirenje cijeloga gradskog proračuna. Hauptmann-Amts-Venvalter je Tršćanskoj trgovačkoj intendanci svake godine morao poslati opširan izvještaj o svim rashodima i prihodima grada, a intendantca ga je zatim dalje prosljedila direktoriju. Trgovačke vlasti su u 13 članova predložile načine i sredstva kako bi se mogla napuniti gradska blagajna. Tako su se zalagale za:

- organiziranje dvaju godišnjih sajмова, i to jednog 14 dana prije blagdana sv. Jurja (23. travnja), a drugog 14 dana nakon sv. Mihovila (29. rujna). Time bi trgovcima koji su na te blagdane bi posjetili godišnje sajmove u Rijeci bilo omogućeno da na vrijeme stignu i u Senj. Svaki trgovac morao platiti proporcionalnu mjestarinu ili štandarinu (*Standgeld*),
- uvođenje maltarine za vina, i to za domaća vina u iznosu od 10 soldi umjesto prijašnjih 6 po barelu, a za strana 15 umjesto 10 soldi. Te povišice od 4 odnosno 5 soldi išle bi izravno u gradsku blagajnu,
- pravo na točenje vina za sve stanovnike Senja u periodu od osam mjeseci. Za to pravo svaki bi od tih stanovnika trebao platiti određenu taksu. Ostala četiri mjeseca točenje vina bilo bi dopušteno samo određenim osobama,
- oporezivanje kuće i zemljišta stanovnika Senja koji nisu bili patriciji. Isto je vrijedilo i za najamnike i obrtnike, no ovisno o produktivnosti njihova rada,
- svi ti porezi trebali bi biti plaćeni svake četvrte godine ili svake godine na dan sv. Mihaela,
- jednako postupanje sa stranim trgovcima, pogotovo Mletcima, koji su bili često nazočni u Senju, kao i u Trstu i Rijeci,
- izgradnju mesnice, čiji bi najamnici također trebali platiti određene takse,
- određenu taksu za pravo na prenoćište te za pravo na sidrište,
- određenu taksu za točenje meda i ulja.

Ukoliko sudske odluke nisu odredile drukčije bile su propisane otpremne takse kod pravnih poslova, kupoprodajnih ugovora i slično te novčane kazne. Nadalje, postojale su naknade za plaćanje 'lađe' soli u iznosu od 600 i 800 forinti, kao i takse kod prijema u redove patricijata ili građanstva. Habsburški vladari već su odredili kako Senj ne smije imati više od 24 patricijske te 30 građanskih obitelji. U međuvremenu su se ispraznila neka mjesta pa je tako nekim drugim Senjanima bilo omogućeno da kupe položaj patricija za 100 kremničkih dukata ili mjesto građanina za 50 (Buczynski, 1991).

Usprkos trgovinskoj orijentaciji Senja unutar novog ustroja austrijskog primorja i vojne zaštite trgovinskih transporta, senjskoj trgovini ipak nisu pruženi dostatni uvjeti za brz i uspješan razvoj. Prvotno su ga u tome sprječavali propisi sanitarnog sustava. Zbog velikog straha od kuge, Habsburška

je Monarhija početkom osamnaestoga stoljeća počela formirati sanitarni kordon, koji bi trebao spriječiti širenje mogućih zaraza iz Osmanskog Carstva.

Vraćanjem Krajini, Senj dobiva posebni status vojnog komuniteta, s povlasticama koje bi trebale pomoći trgovačkom i obrtničkom razvoju, ali u mjeri u kojoj je to odgovaralo vojno-krajiškom ustroju. Novom komandantu grada, Winkelmannu, vojne su vlasti strogo naredile da podrži trgovinu u Senju. U tu svrhu kao miraz vojska je položila predujam u iznosu od 20 000 forinti s uračunatih 4 posto kamata. Ipak, ni to nije pomoglo da se Senjani udobrovolje zbog ponovnog prisilnog 'braka' s Vojnom krajinom, koji nisu željeli (Karaman, 1989).

Zaključak

Kroz cijeli se članak isprepliću posebnosti ustroja poreznih tijela te različitost uspostave poreznih oblika u različitim hrvatskim krajevima od kraja XV. do početka XX. stoljeća, ovisno o specifičnostima i stanju gospodarstva u tim krajevima. Obrađuju se funkcionalna svojstva i nastanak te djelovanje oporezivanja. Teško je pojmiti da su sva promatrana područja sa svim svojim različitostima u upravnim, društvenim, socijalnim, ekonomskim i inim sferama danas obuhvaća u jedan porezni sustav, sustav jedne vlasti i jedne te iste uprave.

Dubrovčani su doživjeli prosperitet i ekonomski razvitak nedostižan drugim hrvatskim zemljama u to vrijeme, pogotovo osiromašenoj susjednoj Dalmaciji. Razvili su donekle održiv financijski i pravičan porezni sustav koji je omogućavao opstanak i dugoročno održiv uspješan razvoj Dubrovačke Republike. Već su početkom XVII. stoljeća Dubrovčani plaćali svojevrstan porez na kapital, odnosno na kamate od štednje, koji se u modernoj hrvatskoj državi uveo tek nedavno uz mnogobrojne prijepore. Naime, uvođenje novih poreza odjekuje iznimno loše, a postojećih jednom uvedenih poreza država se mukom odriče, premda svako novo vrijeme predmnijeva mnogobrojne, pa i porezne, prilagodbe kroz redefiniranje poreznih oblika te njihovu bolju i pravedniju ciljanost. Balansirajući gotovo uvijek između velikih osvajačkih apetita, Dubrovčani su često uspijevali zadržati svoju neutralnost. Za nju su morali plaćati tribut, ali im je neutralnost omogućila život bez rata, bez uništavanja prirodnih bogatstava i drugih resursa, bez vojnih opterećenja i svih drugih posljedica koje rat donosi. Na kraju su ih, ekonomski posve uništene, dokrajčile francuske daće koje nisu bili u stanju snositi (ali i posljedice katastrofalnog potresa), niti su imali prostora dodatno opteretiti svoju pogođenu pomorsku ekonomiju i osiromašeno stanovništvo.

Dalmacija je gotovo u cijelom razdoblju živjela siromašnim životom. Gospodarstvo je bilo slabo, nerazvijeno, zapušteno. Seljaci su bili izrabljivani do krajnjih granica u vidu rabote ili tlake za račun veleposjednika, ali i u javnim radovima koje su prioritetno morali obavljati ostavljajući svoje poljodjelske poslove. Mlečani nisu uspijevali pokrenuti, a kamoli konsolidirati obrtništvo ni bilo koju gospodarsku djelatnost u primjetnoj mjeri. Trgovina je bila slaba, trgovalo se tu i tamo vinom, uljem, smokvama i drugim poljoprivrednim proizvodima. Najveće porezno opterećenje u vlastitom radu i naturalnim porezima podnosilo je seljaštvo, što upućuje na to da je porezni sustav bio izrazito neravnomjeran. Dalmacija je zapravo slika nerazmjerno uspostavljenog poreznog opterećenja, a s obzirom na poreznu snagu stanovništva može se ocijeniti kako je ubrano mnogo poreza. Premda nepovoljni porezni sustav nije jedini čimbenik koji je utjecao na siromaštvo Dalmacije, ne može se zanemariti njegova značajna odgovornost za očajno stanje u kojem su živjeli njezini žitelji, pogotovo seljaštvo.

Vojna krajina, donekle i grad Senj, obilježava razmjerno uređeni sustav ubiranja poreza, kao i česta porezna oslobođenja, koje su kraljevska i carska vlast odobravalu u zamjenu za opasnu vojnu službu.

Ova su područja razvila poljoprivrednu proizvodnu, a tu su djelatnost poticale i vladareve mjere. Bila su to značajna trgovačka područja, a grad Senj i izvozna luka, od čega su se naplaćivale trgovačke pristojbe i druge daće. Stanovništvo je živjelo od svoga rada, porezno su bili pošteđeni, što je stvorilo temelj za njihov razvoj i stoljetni opstanak. Može se zaključiti kako je nisko porezno opterećenje stanovništva, bez obzira na njegovu obvezu vojne službe, pogodovalo razvoju i samoj gospodarskoj stabilnosti. Kako je Vojna krajina nastala kako bi spriječila prodor Osmanlija na Zapad, tako je i ukinuta, odnosno pripojena Hrvatskoj, kada je opasnost od Osmanlija minula.

Slavonski Brod okušao je i život u okviru Vojne krajine i izvan nje. Za svoju je neutralnost radije plaćao tribut nego bio pod tuđom upravnom vlašću. Javljaju se sličnosti karakteristične životu u Vojnoj krajini, jer je i sam grad položajno obavljao funkciju zaštite od prodora turske vojske. Grad je u primjetnoj mjeri imao razvijeno obrtništvo i trgovinu koji su mu donosili značajne prihode. Snažniji uspon bilježi tek izgradnjom i razvojem infrastrukture, odnosno boljom prometnom povezanošću. Grad je preživljavao sve nedaće, pogotovo bolesti i ratne napade te se stoljećima uspijevaio ekonomski nositi sa sličnim središtima hrvatskog područja. Porezni nisu bili maleni, ali su ipak omogućili razvoj sitnog obrtništva. Uz primjereno oporezivanje, govori primjer ovog gradskog središta, od iznimnog su značaja za njegov razvoj i napredak socioekonomski uvjeti i razvijenost te prometna povezanost šireg prostornog područja.

Zaključimo, na kraju, kako bez obzira na nesklonost žitelja plaćanju poreza i njihova borba za stare pravice i privilegije, porez ipak omogućava zadovoljavanje općih društvenih i socijalnih potreba stanovništva te će ga u tu svrhu neminovno trebati još dugo, dugo ubirati, uz pažnju vlasti da on bude ravnomjeran, pravedan i sukladan ekonomskoj snazi onoga koga se oporezuje. Drugačiji porez vjerojatno neće pridonositi socioekonomskom razvitku, a za posljedicu će imati nezadovoljstvu onih koji su njime pogođeni te njihovu probuđenu želju da ga na bilo koji način izbjegnu.

Literatura

- Brlić, I. A. (1885). Uspomene na stari Brod [Elektroničko izdanje]. http://www.brodensia.hr/index.php/119/view_bl/52/knjige/77/uspomene-na-stari-brod-ii-1885
- Buczynski, A. (1991). Trgovački pomorski grad Senj i tršćanska trgovačka intendantca (1752-1775). *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, 18(1), 205-216.
- Cozzi, G., Knapton, M., & Scatabello, G. (2007). *Povijest Venecije* (sv. 2). Zagreb: Antibarbarus.
- Karaman, I. (1989). *Privredni život banske Hrvatske*. Zagreb: Sveučilišna naknada Liber.
- Kljaić, J. (2000). Prilike u Brodskom Posavlju od 1688. do sredine 18. stoljeća. U Z. Živaković-Kerže (ur.), *Zbornik radova sa Znanstvenog skupa o Slavonskom Brodu* (str. 179-198). Slavonski Brod: HIP – Podružnica za povijest Slavonije.
- Miović, V. (2003). *Dubrovačka diplomacija u Istambulu*. Dubrovnik: JAZU.
- Popović, T. (1973). *Turska i Dubrovnik u 16. veku*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Vinaver, V. (1956). *Dubrovačka nova ekonomska politika početkom 17. veka*. Dubrovnik: JAZU.
- Vukšić, Z. (2016). Harač. *Porezni vjesnik*, 25(7-8), 139-156.